

HERCULES — CHRISTUS

Den zweiten zeugt nicht Gää wieder.
Nicht führt ihn Hebe himmelein;
Vergebens mühen sich die Lieder,
Vergebens quälen sie den Stein.

GOETHE, *Faust II* ed. Schroer, S. 152, vs. 7391-
'94.

Niemand is ten hemel opgeklommen dan hij, die
uit den hemel is nedergedaald, de Zoon des
Menschen.
Joh. 3 : 13.

O Wonder boven wonder! Verrukkelijk, geweldig,
verbazingwekkend is het, dat men totaal niets
boven het Evangelie uit kan zeggen, niets hooger
dan het Evangelie kan denken, niets met het
Evangelie kan vergelijken.
Marcion (vgl. HARNACK, Marcion ², S. 256*)

Wie de namen Hercules en Christus naast elkander ziet geplaatst, denkt — dat ligt voor de hand — aanstonds aan een scherpe tegenstelling. Onze schoolles in de mythologie heeft ons Hercules leeren beschouwen als een krachtpatser en spierproleet, een geweldigen potator en onverzadigbaren schrokker met een ongeloofelijk generatief vermogen. Daarentegen heeft de catechisatieles ons Christus voorgehouden als een toonbeeld van zachtheid, van matigheid in spijs en drank, van kuisheid¹⁾, ja, van streng volgehouden coelibaat zelfs. Gaf Christus ooit blijken van wat men noemt „Herculische“ kracht? Zou het, af gezien van allen religieuzen eerbied voor de Christusfiguur, op louter objectieve gronden, ons al niet onmogelijk zijn, hem, als Hercules, „*Boeophagos*“ te noemen, d.w.z. rundervreter? of van zijn gulzigheid (*adèphagia*) en buitensporig drinkvermogen (*polyposia*) te gewagen? En wie kan iets Christelijks ontdekken in Hercules, wanneer deze een leeuw heeft gedood, die onder de kudde van koning Thespios duchtig had huisgehouden? Dan wenscht die koning voor

¹⁾ Van de oude Evangelische Gezangen is het overigens niet bijzonder dichterlijke Gez. 62 typeerend. ²⁾ Zie Euripides *Alkestis* 740 w.; Fr. 907; Tertullianus, *Apol.* 15; GRUPPE in PAULY, *Real Enzyklopädie, Suppl.* III 1005.

al zijn huwbare dochters — met vijftig was hij er gezegend — van dezen sterken held een krachtige nakomelingschap te krijgen; in één en denzelfden nacht bracht hij achtereenvolgens die dochters tot dit doel bij Hercules, waardoor tweeënvijftig zonen werden geboren, daar vier procent van het dochterental tweelingen ter wereld bracht¹⁾. (Schuilt hierin misschien nog een gegeven voor de geboortestatistiek der Oudheid?) Hoe hemelsbreed verschilt dit van den ongehuwden staat van Christus, wiens woord luidde, — en zeker niet met afkeurende bedoeling; Origenes heeft het dan ook metterdaad in praktijk gebracht — „Er zijn gesnedenen, die zichzelf gesneden hebben ter wille van het hemelrijk“²⁾ Een tekst, waarin duidelijk de Gnostiek-ascetische achtergrond van het Evangelieverhaal doorstraalt.

Maar onder die scherpe tegenstellingen zijn er toch ook, die bij nader inzien minder scherp, ja zelfs parallelen blijken te zijn. Vertoont Christus geen Herculische kracht, als hij, slechts met een zweep gewapend, den Jeruzalemschen tempel van kooplieden en geldwisselaars schoonveegt? Reeds Origenes heeft dat weggagen van al die mensen door Jezus-alleen, een der grootste wonderen van het Evangelie genoemd, slechts mogelijk door de hogere macht, waarmede hij was toegerust. Twee tragedies bezitten wij, die den waanzinnig geworden Herakles schilderen: één van Euripides, één van Seneca. Dat valt dan toch wel geheel buiten het kader van de geschiedenis des Heeren Jezus Christus. Zacht wat! Niet alleen de Joden in het vierde evangelie zeggen, dat hij van een boozen geest is bezeten; maar ook zijn moeder en broeders bij de Synoptici noemen hem uitzinnig. En HOEKSTRA³⁾ heeft laten zien, dat het Marcusevangelie hem doorlopend als bezetene teekent, wel niet van een boozen daemon, maar toch bezeten van den Heiligen Geest. Dat Hercules bekend staat als gulzigaard en stevig drinker, vindt zijn pendant niet in het Evangelie; ofschoon er toch wel weer staat opgeteekend, dat Jezus kwam, „etende en drinkende“ en des-

¹⁾ Pausanias IX 27, 6; Athenaeus 13, p. 603; Clem. Alex. Protrept. II. 33, 4. ²⁾ Mt. 19:12. ³⁾ *Theologisch Tijdschrift* 1871.

wege door de menschen voor een „vraat en wijnzuiper“ werd gescholden, — de epitheta van Hercules! En de al te potente heros wordt elders vrouwenhater (*misogynos*)¹⁾ genoemd en verlangt dan ook van zijn priester in diens ambtsjaar geslachtelijke onthouding, gelijk de Roomsche Katholieke Christelijke Kerk dit later van haar priesters levenslang zou eischen.

Een en ander wijst ons intusschen reeds op wisselende voorstellingen, die men in den loop der tijden omtrent Hercules heeft gehad. Van parallele tusschen hem en Christus is vooral sprake in de latere fase der Herculesvereering. JANE ELLEN HARRISON²⁾ laat ons zien, hoe hij oorspronkelijk een vruchtbaarheidsdaemon is geweest, — wat dan zijn excessen in Venere wel excuseert, — en door Homerus is vermenschelijkt. Maar zij teekent hem ons ook als een demon van het zonnejaar, wiens twaalf werken een „Groot Jaar“ beslaan, als den menschelijken dubbelganger van Helios, de Zon³⁾. Een astrologische achtergrond is niet te miskennen. Zoo werd hij in het Phoenicische Tyrus als zonnegod (Melkart) vereerd⁴⁾. Zijn twaalf werken hebben betrekking op de gang van de Zon door de twaalf teekenen van den Dierenriem; de monsters, waarop hij de zegepraal behaalde, zijn grootendeels in die teekenen te herkennen, wat Porphyrius reeds heeft ingezien⁵⁾. Met name is hij de zon van den zomerzonnestilstand, de hemelsche leeuw (denk aan Christus, het licht der wereld, de zon der gerechtigheid, in de Openbaring van Johannes den leeuw uit Juda's stam!); daarom draagt Hercules de leeuwenhuid, die vaak met sterren bezaaid wordt afgebeeld. In Egypte heet hij de Zon, die in alle dingen is en door alle dingen heendringt; zoo geldt hij als de zichtbaar geworden wereldziel, de Demioerg of Wereldschepper⁶⁾. Augustinus⁷⁾ brengt de twaalf Apostelen in verband met de teekenen van den Dierenriem; zóó verschijnen zij ook op middeleeuwsche uurwerken (Munsterkerk te Straatsburg). De Valentiniaan

¹⁾ Plutarchus, *Pyth.or.* 20. ²⁾ *Themis*², Cambridge, 1927, p. 364 sqq..

³⁾ P. 369 sq.. ⁴⁾ Vgl. H. BÖHLIG, *Die Geisteskultur von Tarsos*, Göttingen 1913, S. 40, 47fl. ⁵⁾ Eusebius, *Praep. Ev.* I 3, 11; vgl. CH. DUPUIS, *Origine de tous les cultes*. Paris 1791, II p. 227. ⁶⁾ L.c. p. 192. ⁷⁾ *De civitate Dei* XV20.

Theodoretus zegt: de twaalf Apostelen nemen in de Kerk dezelfde plaats in, die de twaalf teekenen van den Dierenriem in de lichamelijke wereld innemen; gelijk deze hun invloed doen gelden op de verwekking, zoo genen op de geboorte der zielen¹⁾. Die Dierenriemteekenen beheerschen de maanden van het zonnejaar; één jaar werkt ook de Synoptische Christus, het welaangename jaar des Heeren (Lc. 4:19). GILBERT T. SADLER²⁾ vooronderstelt, behalve een boek van Messiaansche teksten, *Logia*, ook een mysteriebron als bron van het Marcusevangelie, waarin twaalf trappen van den in wij deling in het Christusmysterie worden beschreven. Die inwijdingsriten zijn dan in het leven van den mysteriegod verlegd.

FRAZER³⁾ laat zien, hoe Melkarth-Hercules te Tyrus en zijn koloniën waarschijnlijk jaarlijks *in effigie* werd verbrand, of wel in de gedaante van een menschelijken vertegenwoordiger. Hercules' vrijwillige dood op den brandstapel is dan een historiseering van dit cultische gegeven. Ook de god Sandan in Tarsus werd met hem geïdentificeerd: den leeuw en den dood op den brandstapel hadden beiden gemeen⁴⁾. Het vuur reinigt, en de dood door verbranding werd als een plechtig offer beschouwd, ja, als een apotheose, waardoor het slachtoffer tot den rang van een god werd verheven⁵⁾. Door Pausanias⁶⁾ weten wij van een altaar, dat te Olympia voor Herakles onder den naam „helper“ (*parastates*) werd opgericht. Maar treffendst is wel, dat op den Oeta, de plaats van zijn vrijwillig gekozen vuurdood, een heilig terrein met altaar was, waar jaarlijks een brandstapel werd ontstoken en allerlei offers werden verbrand. In Augustus 1920 heeft Pappadakis ter plaatse, op den Zuidoostelijken rug van den berg systematische opgravingen verricht en overblijfselen van deze cultusplek en van de daar gebrachte offers gevonden; ook Heraklesbeeldjes, die al weer wijzen op het medeverbranden van den godszoon in effigie⁷⁾. Livius⁸⁾ weet te vertellen, dat M. Acilius

¹⁾ Ekloge 26. ²⁾ *The inner meaning of the four Gospels*, London 1920.

³⁾ JAMES G. FRAZER, *Adonis, a study in the history of Oriental religion*, London 1932, p. 89—94. ⁴⁾ *ib.*, p. 115. ⁵⁾ *ib.*, p. 147; vgl. Ovidius, *Metam.* IX 229 w.. ⁶⁾ V 14, 7. ⁷⁾ M. P. NILSSON in *Archiv für Religionswissenschaft* 1922, S. 310 ff.. ⁸⁾ 36, 30 sq..

in 191 v. C. Hercules een offer bracht op een plaats, die Pyra (brandstapel of brandaltaar) werd genoemd, omdat daar het sterfelijk lijf van den god was verbrand.

Geen heros vond op zooveel plaatsen vereering als hij; men eerde hem als hemelgod, maar ook als god van de onderwereld. Van geen der groote goden werd de naam, bij eeden of als uitroep of om aan het gesprokene kracht bij te zetten, zoo dagelijks genoemd als zijn naam. Omtrent het begin onzer jaartelling kan men van een Heraklesreligie spreken in populair-wijsgeerige kringen¹⁾.

Voor de mythenverklaarders van de late Oudheid, met name de Stoisch-Platonische theologen wordt hij symbool van de hoogste Wijsheid, de Wereldrede, den Logos²⁾, het Denken, dat het kwaad overwint. Sedert de redenaar Isokrates (436—338) hem den Macedonischen koningen ten voorbeeld had gesteld, werd hij als een Heiland beschouwd, die de wereld van barbaarschheid had bevrijd en beschaving gevestigd. Hij is de Geneesmeester, wien veel geneeskrachtige bronnen zijn gewijd en dikwijls vindt men hem afgebeeld waterscheppend, of althans bij een bron, die de gemeenschap bewerkt tusschen de Onderwereld en de Aarde: het Leven uit den Dood, waarover BREDE KRISTENSEN zoo belangrijke dingen heeft geschreven. De gedachtenassociatie Hercules bij de bron en het verhaal van de Samaritaansche (Joh. 4) ligt voor de hand. Was hij als Logos degene, die kracht en bestand geeft aan den kosmos, in zijn vuurdood blijkt hij het beginsel van het zuivere vuur, waardoor de godheid uit zichzelf uittreedt om tot de werldschepping te komen en aan het einde van elke wereldperiode weer in zichzelf terug te keeren³⁾. Heraclitus Ponticus (1ste eeuw)⁴⁾ zegt, dat volgens de meest geziene Stoïcijnen Herakles niet zoozeer om zijn lichaamskracht in zijn tijd zooveel invloed heeft gehad, maar omdat hij een wijs man is geweest, ingewijde ge-

¹⁾ FRIEDRICH PFISTER in *Archiv für Religionswissenschaft* 1937, S. 42.

²⁾ L. A. Cornutus c. 13, ed. LANG, p. 62. ³⁾ Diodorus Sic. 4, 8, 5; Philo, Leg. ad Gaium 81, 90, Seneca, de ben. 1, 13, 3. Vgl. WILFRID L. KNOX, *Some Hellenistic elements in primitive Christianity (The Schwach Lectures of the British Academy, 1942)*, London 1944, p. 39—41. ⁴⁾ *Allegoriae homericæ* 33 sq..

worden in hemelsche wijsheid; zijn handen reinigden de zonden van alle Olympiers; hij is de leider (*archègos*) geworden van alle wijsheid. In het spraakgebruik van den Statenbijbel wordt *archègos*, van Christus gezegd, vertaald met „overste leidsman“. Elders¹⁾ vinden wij Herakles als ziener, natuurvorscher en kenner van hemelverschijnselen voorgesteld. Om tegemoet te komen aan het bezwaar, dat de Heraklesfiguur der mythologie wel veel verschilde van den goddelijken Logos, begon men onderscheid te maken tusschen een menschen en een goddelijken Herakles. Er is bij den Joodschen geschiedschrijver FLAVIUS JOSEPHUS²⁾ sprake van een Opstandings-of beter Opwekkings-feest van Herakles (*ègersis*). Heet het ook niet van Jezus, dat God hem heeft opgewekt (*ègeiren*) en tot Heiland (*Sôtèr*) en tot oversten leidsman (*archègon*) heeft verhoogd³⁾; hetzelfde epitheton alweer, dat Dio Chrysostomos (begin 2e eeuw) gebruikt, wanneer hij tot de menschen in Tyrus zegt: „Uw *archègos* Herakles?“⁴⁾ Hij is de eersteling uit de dooden. BREDE KRISTENSEN heeft aan het chthonische karakter van Herakles belangwekkende bladzijden gewijd⁵⁾. Om den moord te verzoenen, dien hij in een toestand van waanzin op zijn eigen kinderen had gepleegd, ging hij vrijwillig in den vreemde dienen, en wel bij Eurystheus, die eigenlijk een onderwereldsgod is. Zijn twaalf werken beteekenen dan de overwinning, die hij op de vijandige doodsmachten behaalde, ten einde het absolute leven te verwerven, dat in de onderwereld zetelt. Tenslotte wordt zijn verzoening voltooid, door de zegepraal op den Dood zelf. Zijn tocht naar den Hades is het zwaarste zijner werken⁶⁾. Hesiodus noemt hem den beste, die het zwaarste lot ondergaat; maar zoo pas kan hij het menschedom te hulp komen. Onwillekeurig denkt men aan het woord dat aangaande Christus staat geschreven⁷⁾: „In wat hij zelf heeft geleden, op de proef gesteld, kan hij hun die op de proef gesteld worden te hulp komen“. Om zijn taak goed

¹⁾ Clem. Alex., Strom I 15, 73 (op gezag van Herodorus). ²⁾ Ant. VI 5, 3. ³⁾ Hand. 3:15; 5:30 v.. ⁴⁾ Oratio I, p. 63 R, 71 R. ⁵⁾ *De antieke opvatting van dienstbaarheid in Med. Ned. Ak. v. Wet., Afd. Letterkunde*, Amst 1934, blz. 25—29. ⁶⁾ Homerus, Od. XI 624; vgl. Euripides, Herc. fur 427 „het einde der moeiten“. ⁷⁾ Hebr. 2 : 18.

te volbrengen, moet de Heiland of Verlosser sterven, want alleen hij die den dood ondergaat wordt ingewijd in het geheim van den dood en bezit het Leven, dat hij anderen kan mededeelen.

Dezen onoverwinlijken hemelschen weldoener der menscheit heeft Seneca¹⁾ tegenover den grooten Alexander gesteld en verreweg diens meerdere bevonden. Hercules behaalde immers nooit voor zichzelf overwinningen; niet als veroveraar, maar als bevrijder trok hij de wereld door. Waartoe had hij ook veroveringen van noode, deze voor de boozen schrikwekkende held, deze wreker der braven, deze vredebrenger aan aarde en zeeën? De tegenstelling Herakles—Alexander vindt alweer haar parallel in de tegenstelling Christus—Augustus. De *Kyrios Caesar* en de *Kyrios Christus* zijn verwante gestalten en als Kyrioi (heeren) elkanders mededingers²⁾.

De Cynische wijsgeeren hadden Herakles dan ook reeds tot hun patroon verheven en de door hem bedwongen monsters als ondeugden opgevat. Zij zagen in hem den waren wijze, die volgens hen goddelijk was. Antisthenes, de stichter der school (ca. 400 v. C.) beschouwde Herakles' twaalf werken als de bestrijding van zonden en lusten en vond daarin de almacht van den wijze uitgedrukt³⁾. Alle begeerten en ondeugden heeft hij veracht en bedwongen⁴⁾ Op naam van den Cynicus Diogenes moet er een tragedie „Herakles“ hebben bestaan. In deze kringen gold hij als Heer over de geheele wereld, bij wien niets onmogelijk was en die zelfs te voet de zeeën overschreed. Met voorliefde teekende men het arme leven van dezen waren wijze, die rondtrok om de braven te helpen en de dwazen te onderichten en wiens arbeidzaam en moeilijk bestaan het menschdom ten goede komt. Ondanks zijn uiterlijke ellende is hij inderdaad vrij, koninklijk, goddelijk. Vrij zelfs in zijn dienstbaarheid. Stelt hij zich niet in dienst van de groote idee der hulpvaardigheid en humaniteit? Een zich-

¹⁾ De ben. I 13, 1—13. ²⁾ Vgl. BRUNO BAUER, *Christus und die Cäsaren*, Berlin 1877; 2. Aufl. 1879; W. BOUSSET, *Kyrios Christas*, 2. Aufl., Göttingen 19.ii. ³⁾ Vgl. K. JOËL, *Der echte und der xenophontische Sokrates* II, 1, S. 300. ARTHUR DREWS, *Der Sternhimmel*, Jena 1923, S. 153 ff.. ⁴⁾ Lucianus, Cyn. 13.

zelf verloochenend strijder, de beste van alle menschen, een goddelijke man, ja ronduit een god¹).

De Stoïcijnen, vooral de jongeren, voortzetters en vernieuwers van het Cynisme, maken de goddelijkheid van dezen wijze nog volkomener. Door zelf te sterven verwerft hij zich de onsterfelijkheid²). Vooral Epictetus, op het einde der 1ste eeuw van onze jaartelling, heeft dit Herakles-ideaal met voorliefde geteekend. Reiniger van onrecht en goddeloosheid, invoerder van rechtvaardigheid en vroomheid, die als vriend en helper van zijn goddelijken Vader zijn grootsche daden volbrengt om de bedoelingen van den hoogsten God te verwerkelijken, en dat wel arm en alleen. Hij laat daarvoor zijn familie in den steek³). Wat zou Herakles geweest zijn, vraagt Epictetus, als hij bij de zijnen was thuis gebleven? Eurystheus en niet Herakles. Met niemand was hij meer bevriend dan met God; daarom geloofde men, dat hij Gods Zoon was, en dat was hij! Zijn omwandeling op aarde geschiedde dan ook in gehoorzaamheid aan God. Hij heeft het maar niet als een praatje opgevat, dat de vader der menschen Zeus is; nij geloofde, dat Zeus zijn Vader was en noemde hem zoo; naar Hem opziende, deed hij wat hij deed⁴).

Hoe veelzeggend voor de verwantschap van de godsdienstige voorstellingen, die zich aan Hercules en Christus vastknoopen, wanneer de bekende streng rechtzinnig-Protestantsche THEODOR ZAHN den Herakles—Heiland van Epictetus voor niets anders houdt dan voor een echo van het Evangelie in de ziel van een heiden. Aangezien echter het typische in de parallelen al ca. 55 na Chr. bij Seneca wordt gevonden, en dikwijls nog veel vroeger, had ZAHN, ware hij niet dogmatisch bevooroordeeld geweest, liever moeten spreken van een echo van de Heraklesmythe in de ziel van een Christen. De hypothese-ZAHN, hier te lande door Prof. K. KUIPER opnieuw verdedigd, heb ik, onder

¹) Servius op Verg. Aen. VI395, vgl. VIII 297. ²) Seneca, de tranquillitate animi 16, 4. ³) Vgl. Mt. 12:46v.v.; 10:37. ⁴) Epict., Diss. III 26,32: II 16,44; III 24,16.

goedkeuring van den Epictetuskenner ADOLF BONHÖFFER, weerlegd ¹⁾).

De staatsman-wijsgeer-dichter Seneca heeft door twee tragedies een eerezuil voor Hercules opgericht. Zij schijnen niet voor opvoering bestemd te zijn geweest, maar voor voordracht; geen antiek theater had ze kunnen opvoeren, meent THEODOR BIRT. Deze geleerde, die één van de twee, Hercules op den Oeta, aanvankelijk voor onecht heeft gehouden, is op dat gevoelen teruggekomen en sedert ACKERMANN ²⁾ daarover een uitvoerige studie leverde, schijnt er voor twijfel aan de echtheid weinig reden meer te bestaan. Maar ook wie het stuk onecht verklaren, dateeren het in Seneca's tijd. Hercules wordt in dit treurspel door het Nessuskleed vergiftigd, lijdt ondragelijke pijnen en wordt daarvan door den zelfgekozen dood op den brandstapel verlost. Zijn moeder staat er bij en leeft zijn lijden mee met diepgewonde ziel. In deze tragedie verheft de Stoicijnsche godsdienst zich tot de schildering van een Godszoon, die op aarde is verschenen om te lijden en die den dood op zich neemt om tot God den Vader te worden verhoogd. Hier evenals in „De waanzinnige Hercules“ wijkt het beeld van den held belangrijk af van het traditioneele. Minder doordat het met nieuwe trekken is verrijkt; veeleer door weglating van oude en door scherpe

¹⁾ Vgl. ADOLF BONHÖFFER, *Epiktet und das Neue Testament*, Giessen 1911, S. 44 ff. THEODOR ZAHN, *Der Stoiker Epiktet und sein Verhältnis zum Christentum*². Erlangen u. Leipzig, 1895. K. KUIPER in de *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde*. 4. Reeks. 7 Deel. Amst. 1906: *Epictetus en de christelijke moraal*. Zie mijn bespreking daarvan in *Museum* XIV 1907, 440. Deze laatste liet ik aan het eind van mijn geschrift: *Onderzoek naar de echtheid van Clemens' eersten brief aan de Corinthiërs* Leiden, 1908 afdrucken, benevens de repliek van K. KUIPER, daarop in het *Museum* 1907 gevolgd. Daar K. KUIPER zich in het bijzonder met een beroep op 1 Clemens verweerde, heb ik toen de „onechtheid“ van dat geschrift aangetoond. ²⁾ *Rheinisches Museum* 67, 1912, S. 425—471. Vgl. J. KRÖLL, *Gott und Hölle, Der Mythos vom Descensuskampfe. Studien der Bibliothek Warburg* XX Lpz. Berlin 1932, S. 399, Anm. 1; FRANZ SIOESSL, *Der Tod des Herakles. Arbeitsweisen und Formen der antiken Sagendichtung*. Zürich 1945, S. 88, Anm. 1 schrijft: „Dass die folgende Analyse dieses Werk nicht nur für eine ganz grosse vielleicht die gewaltigste Tragödie Senecas hält, sondern auch von der Echtheit überzeugt ist, erhellt aus ihr selbst“.

onderstreeping van bepaalde trekken. Aan de groote tragici der Grieken heeft Seneca zijn voorgangers en voorbeelden gehad. Hoort hoe Herakles in Sophokles' drama¹⁾ „Philoktetes“ tegen het einde tot dezen Philoktetes zegt : „Om uwentwil daalde ik neder²⁾ op aard uit hooger sfeer! Verkondigen kom ik den raadslag van Zeus. Ik kom u weerhouden op 't pad dat gij koost. Zoo neig dan uw oor tot mijn woorden. Mijn leven kent gij; — hoe ik, nimmer rustend, heb gestreden en geleden³⁾. En aanschouw mij nu, omstraald van onvergankelijke heerlijkheid. Dat zij u 't beeld van eigen toekomst; ook voor u is schooner leven na dit lijden weggelegd“.

Herakles, door de pijnlijkste gehoorzaamheid vrij geworden, door vrijwillige slavernij rein van schuld, wordt op den brandstapel dezer eindigheid tot de onsterfelijke goden verhoogd. Ook Euripides heeft hem verheven voorgesteld; maar Seneca zal alles, wat zijn held tot lof strekt, gretig van Euripides overnemen en uitwerken; het kleinschielijke laat hij weg. Ook bij Euripides is Herakles Zoon Gods, maar Seneca legt daarop veel meer den nadruk, en vooral op de zegepraal, die Hercules op den dood behaalt, waardoor hij niet slechts godgelijk, maar waarlijk god wordt⁴⁾. Hij is te groot, dan dat de dood hem iets kan maken; zóó groot, dat zijn aartsvijandin Juno hem niet kan schaden, al tracht zij ook zijn verheffing tot God te belemmeren. Als brenger van vrede en geluk voor de geheele wereld, als Heiland (Sôtèr), heeft hij op den hemel recht. Als helper van Jupiter, ja als diens plaatsvervanger op aarde, is hij de voor den nood der zijnen ontvankelijke god, die hun gebeden verhoort. Hij heeft de onrechtvaardige aardsche verhoudingen omgekeerd: de heerschappij gaf hij aan de ellendigen en ontnam die aan de in hoogheid gezetenen. Herinnert het niet aan het Magnificat: „hij rukt de machtigen van hun tronen en verhoogt de nede-

¹⁾ Naar de metrische vertaling van J. VAN LEEUWEN JR., 1399 vv..

²⁾ Het hier gebruikte werkwoord *hèkô*, waarmee de verschijnende god zich plechtig pleegt voor te stellen, vgl. Joh. 8 : 42 en O. WEINREICH in *Archiv für Religionwissenschaft* 18, 1915, S. 38 ff.. ³⁾ Euripides, Herakles für. 1250, „die veel heeft geleden“. Vgl. Plutarchus, de Alexandri fort. II 11.

⁴⁾ Vgl. OTTO EDERT, *Ueber Senecas Herakles auf dem Oeta*. Diss. Kiel, 1909.

rigen“? ¹⁾ Den hellehond, de doodsmacht in de aarde, heeft hij bedwongen en dat niet als een bravourstukje, zoals de oude traditie het voorstelde; neen, hij deed dit omdat zijn levenstaak in het doortrekken van zee en aarde en schimmenwereld bestaat²⁾. Dit laatste en grootste werk beteekent, dat hij het derde en laatste deel van de wereld veroverd heeft. Nu openbaart hij zich pas in zijn volle, bovenmenselijke grootheid, en begrijpt niet, dat hij naar menscheaard zal sterven; hij, die zijn macht heeft doen gevoelen aan de drie rijken der goden³⁾. Den heros, die diep in de onderwereld is geweest, komt de hemel toe⁴⁾. Hij heeft de hel betreden om den hemel te kunnen verwerven. Den dooden in hun onderaardsche kerker heeft hij het licht verschaft, hij baant hun den weg naar omhoog, als hij den heer der hel heeft bedwongen.

Volgens JOSEF KROLL ⁵⁾ zouden er slechts geringe re-touches noodig zijn om het verhaal van Hercules' hellevaart voor een Christelijke schildering van Jezus' hellevaart te doen doorgaan. Alcmene, Hercules' moeder, hoort aan het geschreeuw van haar zoon aanstonds, dat nu de Chaos is overwonnen⁶⁾; dit geschreeuw is een epifanie-motief⁷⁾. Het koor der Thebaansche mannen in Hercules furens⁸⁾ maakt den indruk van een Christelijke Paaschhymne, niet alleen wat klank en rythme, maar ook wat den inhoud betreft: „Vrede is er door Hercules' hand tusschen Oost en West, en waar de zon op haar middaghoogte den voorwerpen geen schaduw toestaat; elken bodem, die de zee-godin Tethys op haar langen ommegang bespeelt, heeft de inspanning van den Alcide bedwongen. Hij is de wateren van den Tartarus overgevaren en keert terug uit de hel, die onderworpen werd⁹⁾. Nu blijft er niets meer te vreezen over; verder dan de hel ligt er immers niets.“ Het hoogtepunt van wereldvrede is bereikt. Paulus zou zeggen „Dood, waar is uw prikkel? hel, waar is uw overwinning?“¹⁰⁾

¹⁾ Lc. 1 : 52. ²⁾ Seneca, Herc. Oet. 1477. ³⁾ I.e. 1164. ⁴⁾ Hercules furens 423. ⁵⁾ *Gott und Holle, Leipzig* 1932, S. 433. ⁶⁾ Herc. Oet. 1946.

⁷⁾ Vgl. *Nieuw Theologisch Tijdschrift*, 1939, blz. 314 v., waar ik Hebr. 5 : 7—9; Ignatius Eph. 19 : 10. en Mt. 27 : 46 (Mc. 15 : 34), Joh. 11 . 34 heb toegelicht. ⁸⁾ Herc. Fur. 875 vv.. Vgl. 614 vv.. ⁹⁾ Vgl. Mt. 12 : 40: de Zoon des menschen in het hart der aarde. ¹⁰⁾ 1 Cor. 15 : 55.

Voortaan blijven de mensen wel evengoed onderworpen aan den dood, maar deze heeft door de daad van den goddelijken held zijn verschrikking verloren. Hercules is bij Seneca niet langer de held van de oude mythe; ook niet slechts de Cynisch-Stoische ideaal-wijze, de Sôtèr of Heiland der menschheid in antieken trant; hij behoort veeleer thuis in den kring van de Verlossersgestalten der Oostersche godsdiensten.

Met dien vuurdood begint „der Todesjubel, der sich im Schlussakt zu einem Siegesakkord ungeheurer Intensität steigert“¹⁾. Zijn doodsdag wordt pas zijn ware en laatste beproeving. De vlam wijkt voor hem terug, de tootsen weigeren dienst en mijden zijn leden (1727 v.)²⁾. Maar Hercules zoekt het terugwijkende vuur. Ten slotte wordt Alcmene, wanneer zij denkt, dat haar zoon ten tweeden male de gang naar de onderwereld deed, door hemzelf uit den hoogen beter ingelicht: hij is ten hemel gevaren (1964 vv.). Tevergeefs zoekt de moeder de verschijning vast te houden; deze-verdwijnt (1978); even bekruipt haar de vrees, of het geen gezichtsbedrog was; een ongelukkige ziel is tot ongeloof geneigd (1979 v.); maar aanstonds herstelt zij zich en belijdt: „Gij zijt een god; en de eeuwigheid heeft u opgenomen. Ik geloof in uw triomfen. Ik keer naar Thebe terug en ga er verheerlijken een nieuwen God, die aan de daar bestaande vereeringen wordt toegevoegd“ (1981—1983).

Niet zonder reden zegt STOESSL: „Dies grossartige Schlussbild hat etwas von der ergreifenden Tiefe der Passion Christi, nur ist es pathetisch-grandios gegenüber der Schlichtheit des Evangeliums“³⁾.

Als in Seneca's tragedien Christelijke gevoelens van smart over de zonde tot uiting komen, dan is dit niet antiek. Voorts wordt de dood er verheerlijkt als de eerste schrede tot een nieuwe vrijheid, toevlucht bij het levensleed en verzoener van de levensschuld. Wij vinden hier de bereidheid, ja, de vastberadenheid om te sterven en den stervensmoed der latere Christelijke martelaren geanteci-

¹⁾ FR. STOESSL, a.a.O., S. 114. ²⁾ Vgl. Mart. Pol. 15, 1v. ³⁾ a.a.O., S 118, Anm. 1.

peerd. De dood heet de haven, die in eeuwige stilte rust, het sterven een overgaan naar de eeuwigheid, een komen tot de onsterfelijkheid: *alta pax*, diepe vrede. Hoe Christelijk klinkt dat alles! „Hercules op den Oeta“ is één groote samenvatting van alle verschrikkingen des doods én alle kracht van den Verlosser, alle verwoesting én alle heiliging door lijden en dood aangebracht¹).

Men kan begrijpen, dat THEODOR BIRT²) „Hercules op den Oeta“ „eine Konkurrenzdarstellung zu den Evangelien“ noemde, en wel geschreven vóór Matthaëus en Marcus in hun oudsten vorm. nl. 55 na Chr.³). Daartegen tornt JOSEF KROLL dan wel op en tracht dit gevoelen belachelijk te maken⁴), maar zijn eigen uitvoerige uiteenzetting van Seneca's Herculesbeschouwing moest eigenlijk tot dezelfde consequentie leiden als waartoe BIRT is gekomen. Ofschoon hij het bespottelijk vindt, Hercules tot een Jezusgestalte te maken en met den Christus der Evangelien te paralleliseeren, heeft hij vijftig bladzijden lang zelf niets anders gedaan dan materiaal leveren voor deze parallele.

Herakles was inderdaad-in den loop der tijden meer en meer gaan gelijken op een Christelijken heilige, ja op Christus, den Heilige van het Evangelie. Zelfs munten van Christenkeizers dragen hem als beeldenaar. De H. Justinus de Martelaar heeft de merkwaardige overeenstemming reeds bemerkt, en er op zijn wijze een voor het Christelijk geloof onschadelijke verklaring voor gevonden. „Toen de demonen het woord uit de profetie (Ps. 18 : 5) te hooren kwamen: sterk als een reus om zijn weg te loopen“ (van de Zon gezegd; Christus heet echter de Zon), verzonnen zij het verhaal van den sterken Herakles, die over de gansche aarde rondtrok“. Alle heidensche mythologie over Godenzonen is voor dezen apologet van het Christendom niet anders dan demonische imitatie van

¹) Vgl. de belangwekkende studie van OTTO REGENBOGEN. *Schmerz und Tod in den Tragödien Senecas* in *Bibliothek Warburg, Vorträge* 1927—'28 Leipzig 1930, S. 167—218. ²) *Aus dem Leben der Antike*³ 1922, S. 175.

³) Anderen: MÜNSCHER (in *Bursian's Jahresbericht*, 1922, S. 196 f. en HERZOG plaatsen Hercules Oetaeus in 64 à 65, dus geheel op het einde van Seneca's leven. ⁴) *Gott und Hölle*, S. 445, Anm. 1.

Oudtestamentische teksten of poging om reeds vóór Christus' komst aan diens godmenschelijke gestalte door concurrentie afbreuk te doen¹⁾.

Herakles wedijverde intusschen met Christus om den voorrang in het Romeinsche rijk, gelijk Mithras, Sarapis, Isis, Attis. De Romeinsche keizers bevorderden den Herculesdienst. Wij geschenken werden opgedragen aan Hercules Victor, Invictus, Pacifer, Conservator, bijnamen, die Christus ook kreeg. In zijn geschrift over den dood van Peregrinus schetst Lucianus ons dezen man als aanvallijken aanhanger van het Christendom, die daarna tot den dienst van Hercules werd bekeerd; dan richt hij vóór de oogen der menigte een brandstapel op en neemt den dood van den Godszoon Hercules op zich²⁾.

Helaas bezitten wij geen uitgewerkte filosofische Herculesbiografie uit de oudheid³⁾ en zijn ook de heldendichten, lofliederen en preeken aan hem gewijd verloren gegaan. Spaarzame gegevens bieden ons de geschiedschrijver Diodorus onder Augustus en Pseudo-Apollodorus ca. 150. Maar op grond daarvan en van wat de tragici bieden heeft PFISTER nu, in het voetspoor van BIRT, toch zooveel gelijkenis gevonden tusschen beide figuren, dat hem toeval uitgesloten schijnt en veeleer samenhang onvermijdelijk moet worden erkend. En daarin gaat hij dan zoover als WINDISCH mij heeft toegedicht, maar door mij inderdaad niet was aangedurfd. Volgens PFISTER moet namelijk de auteur van het oorspronkelijk evangelie, dat in verschillende lezingen onzen drie Synoptischen evangeliën bekend is geweest, een Cynisch-Stoicijnsche Heraklesbiografie voor oogen hebben gehad, op de wijze waarop later Athanasius bij de vervaardiging van zijn Leven van Antonius een Pythagorasbiografie heeft gebruikt. Dat die oudste evangelist „in enger Abhängigkeit von dieser (Heraklesbiographie) das Leben Jesu gestaltete, wird man wohl mit Sicherheit behaupten dürfen“. ⁴⁾ Aldus de Würzburger philoloog. Om dit te bewijzen geeft hij dan,

¹⁾ Apol. I 54,2. ²⁾ Zie BERNAYS, *Lukian und die Kyniker*, Berlin 1897: ED. ZELLER, *Vortrage und Abhandlungen* II 173 ff. ³⁾ PFISTER, S. 45.

⁴⁾ PFISTER, S. 46, 59 v..

behalve eenige m.i. nietszeggende, menige treffende parallel. Reeds vroeger had ik ¹⁾ mogen wijzen op de eigenaardigheid, dat Hercules en Christus beiden twee vaders hebben; Hercules Zeus en Amphitryon, Christus Gods Heiligen Geest en Jozef. In beide gevallen is de aardsche vader niet werkelijk vader, maar slechts verloofde van de moeder van den Godszoon. Amphitryon noch Jozef raken hun bruiden aan voordat Zeus Alkmene en de Heilige Geest Maria overschaduwet. Zeus komt tot Alkmene, gelijk het heet, om uit haar schoot een Heiland te verwekken²⁾. Wordt Herakles soms toch Amphitryon's zoon genoemd, dan heeft men dit nooit in letterlijken zin opgevat³⁾. In Seneca's „Waaninnigen Hercules“ staan zij naast elkander: „Moet ik zoon van Zeus of Amphitryon's kind hem noemen?“ En in Hercules op den Oeta rekent de held zelf met de dubbele mogelijkheid zijner geboorte, als hij zegt: „hetzij Hercules werd verwekt in dien beroemden vastgestelden (illa certa) nacht, (dien Zeus immers bij zijn bezoek aan Alkmene in lengte verdubbelde), hetzij een sterfeling mijn vader is“⁴⁾. De (booze en domme) wereld zal als Hercules door het Nessuskleed wordt verbrand, gelooven dat Amphitryonzijn vader is⁵⁾. Die is het dus maar in schijn! Maar thans bij zijn dood mag het uit zijn met zijn onechte geboorte, met de schuld van zijn moeder en den ontrouw van Jupiter. „Ik heb mijn (hemelschen) Vader verdiend: ik heb den hemel eer aangebracht; Natuur heeft mij geconcipieerd ter eere van Jupiter“⁶⁾. Wie hieruit slechts onchristelijke aanmatiging hoort, bedenke wel, dat de Christus der evangeliën ook niet bepaald als een beoefenaar van de *menschelijke* deugd der bescheidenheid verschijnt, wat trouwens een Godmensch niet euvel kan worden geïdentificeerd. Treffend is wat Tertullianus over dit thema schrijft, als hij Marcion bestrijdt. Deze ketter laat Christus als volwassene uit den hemel van den Schepper nederdalen; van een geboorte uit de maagd kon bij hem dus

¹⁾ *De Geschiedenis der Godsdiensten en het oudste Christendom*, Haarl. 1935. blz.25; N.T.T. 1938, blz.21v.. ²⁾ Hesiodus, *Aspis* 29. ³⁾ Vgl. WERNICKE bij PAULY I 1574. Euripides, *Her.* 3, 1258 sqq.. ⁴⁾ *Herc. Oet.* 1500 v.; vgl. Eurip. *Herc. für.* 1—3; 350 sqq.. ⁵⁾ *Herc. Oet.* 1248. ⁶⁾ *Ib.* 1502—1505.

geen sprake zijn. Maar Christus noemt zich toch Zoon des menschen, zegt Tertullianus, dan moet hij toch minstens een aardsche moeder hebben gehad. Als hij uit God den Vader is, (wat Marcion ook erkende), dan is hij natuurlijk niet uit een man; als hij niet uit een man is, dan blijft over dat hij uit een menschelijke moeder, en wel een maagd is. Anders zouden er twee voor vaders te houden zijn: God én een man, als de moeder geen maagd is. Zij zal immers een man hebben opdat zij niet een maagd zij, en door een man te hebben zal zij twee tot vaders maken. Als Marcion Christus Zoon des menschen acht, dan loochent hij den Zoon Gods, meent de ketterbestrij der; als hij hem daarenboven een Zoon Gods acht, dan maakt hij Christus tot den Hercules van de fabel.¹⁾

Ik ga nu even in het kort resumeeren wat mij in PFISTER'S opstel aan parallelen het belangrijkste toeschijnt. Overzichtelijk heeft hij ze onder bepaalde hoofden naast elkander afgedrukt met vermelding van de bronnen.

Jozef, de menschelijke vader van Jezus, woont te Nazareth; de maagd Maria, Jezus' toekomstige moeder eveneens. Amphitryon, de menschelijke vader van Herakles woont te Mykense; ook de maagd Alkmene, Herakles' toekomstige moeder. Jozef trekt met Maria naar Bethlehem; Amphitryon trekt met Alkmene van Mykenae naar Thebe. Jezus wordt niet in de woonplaats van den menschelijken vader, Nazareth, maar op het doel van de reis, Bethlehem, geboren; zoo Herakles niet in Mykenae, maar in Thebe.

Groot gevaar loopen beiden in hun prille jeugd door een vijand, die het koningschap van den jonggeborene vreest. De ouders van Jezus vluchten uit angst; Alkmene legt haar zoon te vondeling; ten slotte keeren beiden echter weer op hun punt van uitgang terug. Brengt Satan Jezus op een zeer hoogen berg en toont hem daar alle wereldrijken; Hermes brengt Herakles op een zeer hoogen berg en toont hem de rijken van koning Zeus en van den tyran Typhon; blijkbaar hemel en aarde, niet als stukken land, maar als machtssfeeren²⁾. Men kan hierbij ook het bekende

¹⁾ Adv. Marcionem IV 10. ²⁾ Vgl. mijn studie: *De derde verzoeking, Mt. 4: 8—10 in Nieuw Theologisch Tijdschrift* 33, 1944, blz. 285 w..

verhaal van Prodicus vergelijken, dat zijn correlaat mede in de Oud-christelijke voorstelling van de Twee Wegen vindt. Gaat het gerucht van Jezus, dadelijk na diens glansrijk doorstane verzoeking, uit in den geheelen omtrek en wordt hij door allen geprezen¹⁾; aanstonds na de afsluiting van Herakles' jeugdgeschiedenis en vóór deze zijn werken in dienst van Eurystheus begint, heet het van hem: zijn daad was in geheel Griekenland beroemd geworden en allen waren verbaasd over het onverwachte daarvan²⁾. Jezus is van Godswege totzijaank uitgezonden, Zeus zond Herakles uit om Eurystheus te dienen³⁾. Beiden willen, dat Gods wil geschiede; vooral bij Epictetus vinden wij op die gehoorzaamheid aan God den nadruk gelegd. ⁴⁾ Daarom moeten zoowel de Christen als de Heraklesvereerder bidden: „Uw wil geschiede!“⁵⁾. Bij Epictetus wordt het aldus geformuleerd: „Durf den blik omhoog slaan en tot God zeggen: „Gebruik mij verder, waartoe gij wilt, ik ben één van zin met U; ik ben van U. Ik onttrek mij aan niets van wat U goeddunkt. Voer mij waarheen Gij wilt; hang mij het kleed om, dat Gij wilt“ ⁶⁾. 't Is wel minder kort uitgedrukt, maar daardoor toch niet minder krachtig. Terwijl in het Logos-Evangelie⁷⁾ God Zijn Zoon niet heeft gezonden om de wereld te oordeelen, maar om haar door hem te behouden, zegt Cornutus⁸⁾ van Herakles, dien hij met den Logos gelijkstelt: „niet om kwaad te doen en te schaden, maar om te behouden is de Logos geboren“. De rol van Judas, die ten slotte bekent: „Ik heb gezondigd“ en zich ophangt, vervult in de Heraklestragedie Deianira, die „zich haar zonde bewust geworden, door een strik van het leven berooft“⁹⁾. Bij den dood van beide Godszonen is hun lievelingsdiscipel aanwezig: Johannes en Philoktetes; bij Seneca is het Hercules' vriend Hyllus, die daarna de beschermheer wordt van Alkmene, gelijk Johannes van Maria¹⁰⁾. Het door mij reeds vermelde kruiswoord: „Het is volbracht“ wordt bij Seneca tweemaal

¹⁾ Lc. 4 : 14. ²⁾ Diod. IV 10,6. ³⁾ Diod. X 4, 7. ⁴⁾ Lc. 22 : 42; vgl. Diod. IV 10, 7; Epict. III 16, 44. ⁵⁾ Ut. 6:9 v.. ⁶⁾ Epict. II, 16,42.
⁷⁾ Joh. 3 : 17. ⁸⁾ C. 16, p. 21. ⁹⁾ Mt. 27 : 5; vgl. Diod. IV 38, 3.
¹⁰⁾ Schol. Apoll. Rhod. I 1207; Quint. Smyrn. X 205; Joh. 19 : 26.

herhaald: eens door Alkmene, dan door Hyllus; in het vierde evangelie komt het tweemaal voor¹). Van beide Godszonen wordt een hemelvaart bericht; PFISTER constateert één verschil, dat m.i. eigenlijk geen verschil mag heeten. Bij Hercules heeft de hemelvaart dadelijk na den dood plaats; van den brandstapel vaart hij ten hemel; bij Christus verloopt er tijd tusschen dood en hemelvaart, waarin hij door velen wordt gezien. Hier blijkt PFISTER de studie van G. BERTRAM niet te kennen over de hemelvaart van het kruis af²), een voorstelling, die in de oudste Christelijke letterkunde telkens voorkomt³). Heet het van Jezus: „hij werd opgenomen en een wolk nam hem op vóór hun oogen“; van Hercules wordt gezegd, dat een wolk hem opnam onder gerommel van den donder en hem ten hemel omhoogvoerde⁴).

Spreekt de verzezen Heer in het evangelie tot Maria Magdalena: „Vrouw, waarom schreit gij? . . . ga tot mijn broederen en zeg hun: ik vaar op tot mijn Vader en tot uw Vader, tot mijn God en tot uw God“⁶); Hercules spreekt tot zijn moeder: „Klaag niet, moeder! . . . Mijn deugd heeft mij den weg gebaad tot de sterren en de hemelgoden“⁶).

Het vierde evangelie heeft als slot de woorden: „Er zijn nog andere dingen, die Jezus gedaan heeft; indien deze één voor één beschreven werden, dan zou, geloof ik, de geheele wereld de daarmee volgeschreven boeken niet kunnen bevatten“. Men heeft daarin een stijfiguur herkend, die in de oud-Grieksche feestliederen ter eere van overwinnaars voorkomt, maar speciaal wordt dit ook van Herakles gezegd⁷).

Omtrent Maria—Alkmene vonden wij reeds eenige parallele berichten: beiden worden bevrucht door een god, terwijl haar mannen eigenlijk slechts haar verloofden zijn; schreiende staan zij bij de plek der terechtstelling van haar zonen, niet zonder door de groote lijdens bemoedigd en in de zorg van den geliefden discipel te worden aanbevolen.

¹) Herc. Oet. 1472, 1340, 1457; Joh. 19 : 28—30. ²) In de *Festgabe* DEISSMANN, Tub. 1927. ³) O.a. Lc. 23,:43; Joh. 14 : 2,4; Phil. 2 : 5 vv..

⁴) Hand. 1 : 9, Apollod. II 160. ⁵) Joh. 21 : 25. ⁶) Diod. IV 8.

⁷) Diod. IV 8.

Uit later tijd vinden wij talrijker punten van overeenkomst. Over de hemelvaart van Maria bezitten wij teksten pas uit de 5de eeuw, die ons het volgende berichten: de elf Apostelen droegen Maria's lijk uit Jeruzalem weg; de Heraklieden deden hetzelfde met Alkmene's lijk uit Thebe. Engelen kwamen en namen Maria op uit de handen der Apostelen en brachten haar in het Paradijs; Zeus zond Hermes met het bevel, Alkmene naar de eilanden der gelukzaligen te brengen, en aldus geschiedde. In het dal Josafat bevindt zich een kerk van de H. Maria met haar cenotaaf; Hermes legde op de plaats van Herakles' lijk een steen, dien de Heraklieden vonden en in het heilig bosch opstelden, waar Alkmene's tempel zich bevond. Ook de gebeurtenissen, die voorafgaan aan de hemelvaart der beide moeders, worden gelijk beschreven. Maria heeft, evenals de Apostelen, na Jezus' dood van de Joden te lijden; zij gaat naar Bethleem, de geboorteplaats van haar zoon. Na den dood van Herakles heeft Alkmene, evenals de Heraklieden, te lijden van vervolging door Eurystheus; zij gaat naar Thebe, de geboorteplaats van haar zoon. Vervolgens gaat Maria naar Jeruzalem en vertoeven de Apostelen gedurende haar laatste levensdagen bij haar. De Heraklieden doen hetzelfde bij Alkmene, op het einde van haar leven¹). Dat de aanhangers van Herakles en van Christus respectievelijk naar hun goddelijken held Heraklieden en Christenen heeten, mag ook nog worden vermeld.

Ik wil nog een enkele parallel aan PFISTER'S lijst toevoegen. In Euripides' Razenden Herakles wordt van den held gezegd: „Hij maakte de zee stil en effende de baan voor de roeispanten der menschen“²). Het herinnert ons aan Christus' stilling van den storm op zee: „er kwam een groote stilte“³); zelfs in het woord *galene* = „effen zeespiegel“ stemmen zij overeen.

Epictetus⁴) vermeldt als bewijs van Herakles' deugzaamheid, dat hij zijn kinderen geen weezen liet, wetende,

¹) Zie de plaatsen bij PFISTER, S. 56 ff.. Vgl. H. BAKELS, *Nieuwtestamentische Aprocriefen* II Amst. 1923, blz. 41 w.. ²) 401 sq.. ³) Mt. 8:26; Mc. 4 : 39; Lc. 8 : 24. ⁴) III 24, 14 v..

dat geen mensch wees is, maar dat er steeds een Vader zorgt. Het doet denken aan Jezus' woord: „Ik zal u geen weezen laten“ (Joh. 14 : 18). W. L. KNOX¹⁾ vermoedt, dat beide uitspraken teruggaan op een algemeen bekend gezegde, te weten, dat geen mensch wees is, aangezien God voor allen zorgt.

Even wil ik nog stilstaan bij de beschrijving van Hercules' dood in de Gedaanteverwisselingen van Ovidius²⁾. De vlammen van den brandstapel maken, dat zelfs de goden bezorgd zijn om den Heiland der menschen. Maar hijzelf is vrij van alle vrees en Jupiter verheugt zich over de bezorgdheid der goden om zijn zoon, wijl daaruit hun liefde blijkt. „Hij, die over alles zegepraalde, doet het ook over de vlammen. Het sterfelijk lichaam, dat hij van zijn moeder heeft ontvangen, zal Vulcanus' macht gevoelen, maar wat hij aan mij te danken heeft, duurt in eeuwigheid voort; ik zal dat, bevrijd van het aardsche stof, tot de hemel woning verhoogen“. Zoo delgt dan inderdaad het vuur alles aan hem, wat aan zijn aardsche moeder her, innert; slechts de sporen van zijn afstamming van Jupiter blijven over. Gelijk een slang haar oude huid af stroopt, zoo doet Hercules met zijn aardsche lichaam en gaat als goddelijk wezen den hemel binnen (262—272). „So wird auch die Apotheose zur Metamorphose“. Terecht beschouwt STOESSL, die deze woorden schrijft, Ovidius als een der bronnen voor Seneca's Herculesdrama³⁾. In zijn prachtige studie laat STOESSL ons de vervorming van de oorspronkelijke Heraklessage door de dichters zien. Het oude epos, Archilochos, de bronnen van Sophokles, diens *Trachinische Vrouwen*, Bakchlylides XVI, Ovidius, maar uitvoerigst Seneca's meesterstuk: *Hercules op den Oeta* passeeren de revue. Verschijnt in het laatstgenoemde drama de held reeds in het begin zelfbewust als een, die met Jupiter als met zijns gelijke verkeert; als hij tenslotte, door het Nessuskleed vergiftigd, op een baar ten tooneele wordt gedragen, is hij evengoed de titanische godgelijke Verlosser der wereld, die eigen grootheid en almacht kent.

Reeds in mijn *Voorchristelijk Christendom*⁴⁾ heb ik op

¹⁾L.c.p.TS. ²⁾IX229vv.. ³⁾S. 88—126, 390.. ⁴⁾Zeist, 1918, blz. 171v..

één bladzijde al de teksten uit Seneca' Hercules op den Oeta samengebracht, die treffende overeenkomst vertoonen met woorden uit Nieuw-test amentische lijdensberichten. Men sta mij toe, deze bladzijde, nu eenigszins uitgebreid en van bewijzplaatsen voorzien nog eens te geven. WINDISCH heeft haar „merkwaardig“ genoemd, meende echter, dat de evangelisten Seneca niet hebben gekend. Wat ik trouwens nooit had beweerd. Iedere bijbelvaste lezer zal bij het volgende, met WINDISCH, „merkwaardig!“ moeten zeggen.

Hercules is de Zoon Gods¹⁾, die op aarde verschijnt²⁾ om voor de menschen te lijden³⁾ en den dood op zich neemt om tot God den Vader te worden verhoogd⁴⁾. Krachtens zijn zoonschap gerechtigd tot het verblijf in den hemel⁵⁾, verwerft hij zich echter den toegang tot de sterren⁶⁾ langs den bangen lijdensweg⁷⁾. Deze koning⁸⁾ vernedert zich tot de gestalte van een dienstknecht⁹⁾ om vrede op aarde te brengen¹¹⁾, de menschen te bevrijden van vrees¹¹⁾ en het recht te handhaven¹²⁾. Op aarde neemt hij de plaats in van den allerhoogsten God¹³⁾, dien hij zijn Vader noemt¹⁴⁾ en tot wiens lof hij is geboren¹⁵⁾. Hij, de Godgelijke¹⁶⁾, zal als een sterfelijk mensch den dood smaken en begraven worden¹⁷⁾. Maar omdat het sterven hem gemakkelijk valt¹⁸⁾ is hij niet ongelukkig¹⁹⁾; blijde brengt hij het offer van zijn leven²⁰⁾ en maakt zijn sterfdag tot een dag van roem²¹⁾, de plaats zijner terechtstelling wordt zijn zegekar²²⁾ en

¹⁾ 1863. Mt. 3 : 17; 11 : 27 passim. Rom. 1 : 4; Hebr. 1 : 3 v., 13. ²⁾ 749 v.. Joh. 11:27; 18:37; 16 : 28; 1 Tim. 1 : 15; Hebr. 9 : 26; Joh. 3 : 13. ³⁾ 1419, 283, 1333—'35. Hebr. 2 : 18; 1 Pe. 2 : 21; 3 : 18; 4 : 1. ⁴⁾ 31, 1919. Lc. 24 : 26; Hebr. 2 : 9; 10 : 5—7; hpE 1 : 7.; Rom. 5 : 8; 6 : 9; Phil. 2 : 6—11; Joh. 3 : 13; 1 Tim. 3 : 16. ⁵⁾ 7 v., 13 v., 31. Phil. 2 : 7—11. ⁶⁾ 1564, 1581, 80. Hand. 1 : 9 v.. ⁷⁾ 1713—'16. Hebr. 2 : 9; Lc. 24 : 26; Hand. 3 18; 17 : 3. ⁸⁾ 228 v.; Joh. 1 : 50; 12 : 13, 15; 18 : 37; Jud. vs. 4; Diogn. 7 4. ⁹⁾ 228 v.; Phil. 2 : 7. ¹⁰⁾ 3, 283, 794, 882, 1701 vv.; Lc. 2 : 14; Eph. 2 17. ¹¹⁾ 63, 1334, 1541, 1991; Lc. 2 : 10; 24:36. ¹²⁾ 5 w.; 2 Tim. 4 : 1.

¹³⁾ 749; Christus als de O.T.ische Heer (*Kyrios*). Phil 2:11; Rom. 14: 11; 10 : 12 v.; 1 C. 1 : 3; 10 : 22; Joh. 10 : 34—36. ¹⁴⁾ 1246, 1303, 1696, Mt. 27 : 40, 43. ¹⁵⁾ 1505; Joh. 18 : 37; 14 : 13. ¹⁶⁾ 102; Phil. 2 : 6, 8—11; Joh. 5 : 19 v.. ¹⁷⁾ 1912 v.; Hebr. 2 : 9; 1 Cor.15 : 4. ¹⁸⁾ 111; Joh. 10 : 1 v.7. ¹⁹⁾ 111, 228; Lc. 23 : 28. ²⁰⁾ 117, 1209; Eph. 5 : 2; Hebr. 10:12.

²¹⁾ 1713, 1982; vgl. „mijne ure“ in Christus' mond bij Joh., als de ure des lijdens én der verheerlijking bedoeld. ²²⁾ 1683, 1533; Col. 2 : 15.

zijn glorie maakt de gansche wereld tot zijn grafheuvel¹). Zijn geest vaart ten hemel²), hij is een god, de eeuwigheid neemt hem op³). De hemel zelf wordt door dit sterven geëerd⁴); ter verheerlijking Gods blijkt hij geboren⁵) en al is hij van alle menschen verlaten⁶), God Zelf verheugt zich over Zijn Kind⁷), dat den dood verdraagt met een zóó blij gelaat als geen ander het leven⁸). Hij zwijgt onder het bitterste lijden⁹); de dood heeft over hem geen macht¹⁰) en men kan nauwelijks gelooven, dat hij inderdaad lijdt, zóó kalm en majestueus is zijn voorkomen¹¹). Wie hem aanschouwen, verleeren het weenen en zouden zich schamen, indien zij hem beklagden. Zoo vervult hij allen met moed¹²). Roept hij om water, dan blijft zijn kwelling onverminderd¹³). Zijn ongelukkige moeder, getuige van zijn lijden¹⁴) is ten prooi aan hevige smart, maar hijzelf droogt haar tranen¹⁵) door het bemoedigende woord: Uw zoon leeft!¹⁶) Reeds roept hem zijn Vader en opent de hemelen¹⁷). Nu is het haar vergund, haar zoon met God te zien wedijveren in roem¹⁸), en terwijl hij bidt: „Neem mijn geest op in den hooge! Vader, ik zie U reeds; ik kom, Vader!¹⁹) wordt het goddelijke aan hem ten hemel verheven²⁰) en zijn aardse lichaam, dat hij aan zijn moeder dankt, verbroken²¹). Al deelt Natuur in dit godmenschelijk lijden, doordat God duisternis doet heerschen over de aarde en den donder laat rommelen²²), de Zoon kan naar waar-

¹) 1826; vgl. Thuc. II 43: van wereldberoemde mannen is de geheele wereld het graf; Hemelvaart van Mozes 11:7 zegt Jozua tot Mozes: „de geheele wereld is uw graf“; Eph. 4 : 9 v.. ²) 1703; Lc. 9 : 51; Hand. 1 : 9; Mc. 16 : 19; Lc. 24 : 51; Hand. 3 : 21; Eph. 4 : 10; Hebr. 9 : 24; 1 Pe. 3 : 22.

³) 1433 v.; Hand. 3 : 21, Eph. 1 : 20; Openb. 1 : 18. ⁴) 1504; Joh. 17 : 1, 4. ⁵) 1505; Lc. 2 : 14; Joh. 8 : 50, 54; 14 : 13. ⁶) 602 v., 608; Mt. 27 : 39—41, par.; Mt. 26 : 31, par.. ⁷) 1506 v.; Joh. 14 : 13. ⁸) 1618 v., 1209; Hebr. 12 : 2. ⁹) 1394, 1791; Hand. 8 : 32; Ev. v. Petrus vs. 10.

¹⁰) 1479—82; Hand. 2 : 24 v.; Rom. 6 : 9; 1 Cor. 15 : 55. ¹¹) 1745 v.; Hebr. 12 : 2 v.. ¹²) 1741 w.; Ev. v. Pe. 52. ¹³) 835; Joh. 19 : 28. ¹⁴) 1337 w.; Joh. 19 : 25—27. ¹⁵) 1688 w., 1507, 1634, 1047, 1066, 1738 v.; Lc. 23 : 28. ¹⁶) 1498; Rom. 14 : 10. ¹⁷) 1725; Openb. 19 : 11; Mt. 19 : 5 par.; Mt. 3 : 17 par.; 2 Pe. 1 : 17 v.. ¹⁸) 1806 v.; Joh. 10 : 30; 3 : 35; 5 : 21, 26v.; 36; Mt. 28 : 18; Joh. 8 : 19; 10 : 38; 13 : 3; 14 : 9. ¹⁹) 1435 5; Lc. 23 : 46. ²⁰) 1969; Mc. 16 : 19; 1 Pe. 3 : 18; Ev. v. Pe. 19. ²¹) 826 v., 830, 1373, 1969. vgl. Ovidius, Met. IX 262—272; Mt. 23 : 26 par. ²²) 1132 v., 1134 v.; 1595 v.; vgl. Diod. IV 38, 4; Apollod. III 160; Mt. 27 : 45 par., 51; Ev. v. Pe. 15.

lieid getuigen: „Het is volbracht“¹⁾). Want alle dingen zijn hem onderworpen²⁾), over alle booze machten heeft hij getriomfeerd³⁾); ten slotte heeft hij zelfs dood en graf overwonnen⁴⁾). Neemt de dood voor hem niet de vlucht en ligt de onderwereld niet geknecht aan zijn voeten!⁵⁾ Want in de hel, waaruit nooit iemand wederkeert, bleef hij alleen niet⁶⁾). Als een gelijke der go den⁷⁾), ja als Godzelf⁸⁾ wordt hij ten hemel verhoogd⁹⁾). Een voorbeeld ter navolging¹⁰⁾), want wie met Hercules sterft, heeft genoeg geleefd¹¹⁾). Tot zoover mijn bloemlezing van *letterlijke* citaten. De door mij in de noten opgegeven parallelen uit het Nieuwe Testament zouden met vele vermeerderd kunnen worden; naar volledigheid heb ik niet gestreefd. Uit een en ander blijkt in elk geval, dat het beeld van den lijdenden, sterwenden en ten hemel verhoogden Godszoon der evangeliën, tot in menige bijzonderheid toe, bij de Stoa wordt teruggevonden, en daar *zonder historischen achtergrond werkelijkheid* heeft gehad. Want niemand zal Hercules meer voor een historische persoon houden. Zoo predikt ons Seneca's tragedie het rusteloos leven van Hercules ten bate van de menschen, zijn standvastigheid onder de hevigste beproevingen, zijn zelfgekozen dood¹²⁾). De geheele tweede helft wordt beheerscht door de beide denkbeelden: Hercules gaat naar de schimmen én Hercules vaart op tot de sterren. De dichter heeft het alternatief: Hades òf hemel scherp als probleem gesteld en een groot deel van zijn gedicht gebruikt om tegenover de zwakke menschheid, die tot den Hades is vervallen, de apotheose te stellen van zijn held¹³⁾).

¹⁾ 1340, 1457, 1472; Joh. 19 : 30. ²⁾ 792 v., 1617; Mt. 28 : 18; Hebr. 2 : 7 v.; Hand. 2 : 24, 27. ³⁾ 1375 v.; Col. 2 : 15; Joh. 16 : 33; 1 Cor. 15:24—27; 1 Cor. 2:6; 2Tim. 1 : 10. ⁴⁾ 1945 w.; 1 Cor. 15 : 54 v.. ⁵⁾ 767, 1371; Rom. 9 : 6; 1 Cor. 15 : 26, 54; Eph. 1 : 22; Philem. 10; Hebr. 2 : 14. ⁶⁾ 1527; 1 Pe. 1 : 21; Hand. 2 : 24; Rom. 6 : 9; 1 Cor. 15 : 54 v.; 2 Tim. 1 : 10; Hebr. 2 : 14; Openb. 1 : 13. ⁷⁾ 104, 1544; Phil. 2:6. ⁸⁾ 1881 v., 1981; Joh. 10 : 33; 20 : 28. ⁹⁾ 1919, 1941—'44, 803; 1 Pe. 1 : 21; Hebr. 9 : 24. ¹⁰⁾ 1891; 1 Pe. 2 : 21; 1 Cor. 11 : 1; Joh. 8 : 12; 12 : 26. ¹¹⁾ 924; Rom. 6 : 4 v.; 8 : 17; Phil. 3 : 10; Joh. 12 : 26. ¹²⁾ Vgl. Minucius Felix, Octavius 23 aan het slot: „Hercules wordt op den brandstapel van den Oeta verbrand teneinde zijn menschelijke natuur af te leggen“. ¹³⁾ Edert, S. 75 f..

Wij moeten nu, na vaststelling van de feiten, trachten tot een verklaring daarvan te komen. Heeft PFISTER gelijk met zijn hypothese van een Herculesbiografie, die ten grondslag zal hebben gelegen aan het oudste evangelie? Neen en ja. Over dat „ja“ straks; eerst betoog ik het „neen“. Bij den term Oudste Evangelie denk ik aan de bron van *alle* evangeliën-literatuur en niet aan die van onze kanonieke alleen. Dat hypothetische Oudste Evangelie zal zeer beknopt zijn geweest en heeft in Gnostieken trant alleen ingehouden de komst van den Godszoon op aarde, diens optreden als prediker, geneesmeester en uitwerper van demonen, de aankondiging van het Godsrijk, lijden, sterven en opstanding. Bij Ignatius van Antiochië, wiens brieven ik ca. 150 meen te moeten dateeren¹), zijn de *hoofdfeiten* van het leven des Heeren — zeg liever: de *heilsfeiten* — de komst van den Behouder, diens lijden en opstanding. Dat is juist het thema van de mysteriediensten, volgens welke ook de vegetatiegoden opkomen, ondergaan en verrijzen. Dat dit Christelijke oudste evangelie in dien korten vorm speciaal een Herculesbiografie tot voorbeeld zou hebben gehad, acht ik niet waarschijnlijk. Hieraan heeft veeleer een Alexandrijnsche of Syrische Gnosis ten grondslag gelegen, waarbij van biografie eigenlijk geen sprake is geweest. Het oude Gnostieke verhaal van den Verlosser, die zijn hemelsche heerlijkheid verlaat om de gevallen en in de stof begraven zielen te redden, teekent hemzelf ook als een die verlossing behoeft; die menschenzielen behooren namelijk bij hem, den hemelschen Mensch; hij is hun hoofd, dat zijn leden tot zich trekt; degene, die door lijden volmaakt moet worden. Deze Verlosser vernedert zich tot de diepte dezer wereld om aldus de hemel-poort te ontsluiten voor de in hem geloovende zielen. De uiteengespatte lichtvonken zijn deelen van het eeuwige Licht; hun in de wereld verzonken-zijn gaat niet buiten den hemelschen Mensch om en door de heilboodschap of wekstem ten leven brengt hij hun daarom hun verwantschap met God in herinnering²).

¹) Zie mijn opstel in de *Protestantische Monatshefte*, Juli—Aug. 1907; *N. T. T.* 1915 : 253—269. ²) Vgl. vooral den Brief aan de Hebreëen en mijn studie, daaraan gewijd, in *N.T.T.*, 1939, blz. 301 w..

De Gnostieken der 2de eeuw zijn de voortzetters geweest van een Alexandrijnsche Joodsche Gnosis of theosofie, waaraan het Christendom in zijn oorsprong niet vreemd was. Telkens treffen wij in het Nieuwe Testament een onderlaag of achtergrond aan van Gnostieke wereldbeschouwing, overgeschilderd in Katholieken zin. De oorspronkelijke Paulus zal veel meer Gnostiek vertoond hebben dan de kanonieke. In de 4de eeuw zegt Sallustius¹⁾ van de mythologische voorstellingswereld der Gnostiek: „Deze dingen *gebeurden* nooit, maar *zijn* altijd“. Zoo had dan een gedicht van Valentinus over de aeonen, tusshenwezens tusshen God en wereld, beheerschers van de verschillende wereldperioden en wereldruimten, even weinig met historie te maken als Milton's Verloren en herwonnen Paradijs. Maar juist in deze groote Gnostieke stelsels met hun talrijke aeonen schuilde een gevaar voor het Christendom, nl. paganiseering, heidensch worden. De wordende Groote Kerk, die katholiek algemeen, een kerk voor alle menschen wilde zijn en geen secte of kring van ingewijden-alléén wilde blijven, zag zich genoopt nauwere aansluiting te zoeken bij het monotheïsme van den Joodschen Bijbel. De hooge ouderdom van dezen bundel verleende daaraan groot gezag²⁾. Het oorspronkelijke Christendom is revolutionnair geweest tegenover de Joodsche wettelijkheid en heeft den grondslag voor het geloof in mystieke kennis gezocht. De Groote Kerk legt meer den nadruk op het feit, dat de Heiland reëel en niet maar in een schijnlichaam, zooals de Gnostiek en ook het Oudste evangelie geleerd zal hebben, heeft geleefd en zich door woord en daad Messias heeft betoond. Tegenover Gnostische fantasterij en verwerping van de Wet heeft de katholiek wordende Kerk met onze evangeliën het gezag van het Oude Testament door den Messias-Jezus laten vaststellen en een aanschouwelijke Heilandsgestalte geteekend voor de menigte. Met dogmatische en paedagogische bedoeling heeft zij den hemelschen Mensch van de Gnosis als een historische persoon geschilderd. Gemoeds-

¹⁾ De dus et mundo 4. ²⁾ Zie mijn *De Oudste Chnstelijke Geschriften*, 's-Gravenhage 1946, blz. 14.

behoefden van een breede schare bevredigt men niet met louter bespiegeling; de propaganda heeft een aanschouwelijk verhaal voor het volk nodig gemaakt¹.)

Terwijl in Seneca nog iets trilt van het antieke zelfbewuste gevoel van menschenwaarde, dat den hemel niet door genade maar door mannelijke kracht verwerft²), verdwijnt dit in het kerkelijk Christendom meer en meer, om plaats te maken voor onderworpenheid aan het gezag van de kerk en haar priesterschap. De geest van Joodsche serviliteit wint het op de autonomie.

Een conflict in de Christelijke gemeente te Rome, dat met de uitbanning van Marcion eindigde, beteekent de overwinning van het Joodsche element. Deze ketter verzette de bakens niet, toen het getij veranderde en weigerde mee te doen met de meerderheid, die als strijdmiddel tegen een veel radicalere Gnosis dan de zijne, haar heil zocht bij het Oude Testament. In de organisatie van de Kerk, haar concentratie, hiërarchische inrichting, monarchalen bestuursvorm, komt tot uiting het realisme van den Romeinschen geest, dat van speculatie minder gediend was dan van een praktische levenshouding. Tegenover de revolutionaire Gnosis komt het kerkelijk Christendom tot historische positiviteit, tot een éénmaal in de geschiedenis plaats gehad hebbenden val, in het laatst der dagen gevolgd door een dito verlossingsdaad. Het onhistorische, tijdelooze en dus ongedateerde verlossingsbegrip kon zich daarmede natuurlijk niet meten. Slechts door zich formeel aan te sluiten bij het Jodendom, kon het Christendom iets meer dan secte of conventikel worden. Rome maakte zich tot Jeruzalem; het nieuwe moest op oude overlevering schijnen te berusten. In Christelijke vormen herrees de oude Synagoge. Gedreven door een overwegend practischen geest, vertegenwoordigt het Katholicisme de meest realistische opvatting van het Christendom en maakt het pas-klaar voor alle menschen zonder onderscheid. Het is de Kerk meer om de massa's dan om de individuen te doen.

De Christenbestrijder Celsus spreekt bij Origenes over een deel der Christenen, dat zich in de Groote Kerk heeft

¹) T.a.p., blz. 19. ²) REGENBOGEN, a a O., S 206.

aaneengesloten, en zich onderscheidt door zijn nauwe betrekkingen tot het Jodendom, waaraan zij de scheppings-geschiedenis, de afstamming der menschen enz. hebben ontleend. Nu vertoont op zijn beurt het Jodendom verwantschap met de specifiek-Romeinsche wijsbegeerte van den tijd der keizers, de Stoa. Over God en wereld, Gods zedelijke persoonlijkheid, den heiligen wil, die de zedelijke werelderde, recht en gerechtigheid bewaakt en verzekert, den Schepper ook van de orde in de natuur; over dit alles dachten Jodendom en Stoa dikwijls gelijk. Vele zgn. Joodsche trekken in het oudste Christendom: het begrip van overlevering en dogma als noodzakelijke voorwaarden voor het heil, zijn eer Romeinsch te noemen. Men kan de beteekenis van Rome voor het Nieuwe Testament moeilijk overschatten. Gekerstende Romeinsche Joden kunnen tot het dringen van de Kerk in deze banen hebben bijgedragen, om aldus anti-Joodsche Gnosis tegen te gaan¹).

In het realistische milieu Rome kon het realistische Joodsche denkbeeld van een als geschiedverhaal voorgestelde Godsopenbaring bij bezadigde Christenen, die naar de ééne Katholieke Kerk streefden, opgang maken. De Stoa bood aan de wordende Kerk een schoon voorbeeld van goddelijke menselijkheid in de gestalte van den Wijze, als welke Hercules gold. Het bovenhistorisch evangelieverhaal der Gnostiek kreeg een historische omlijsting en werd vastgelegd in een bepaalden tijd en op een bepaalde plaats. Dien tijd en die plaats las zij af uit het Oude Testament, dat bolwerk tegen de ketterij. Menig bericht, dat oorspronkelijk bij het beeld van den verheerlijkten Christus had behoord, heeft men later naar het aardsche leven verlegd.

Jezus Christus, die, uitgezonderd dan door de moderne verstandigheid sedert de 18de eeuw, zelden door iemand voor een „gewoon mensch“ is gehouden, moest als ideaal-mensch noodzakelijk den indruk wekken van een historisch persoon, toen zijn aardsche leven werd uitgebeeld en zijn menselijke zijde daarin werd geaccentueerd, 't Historische beperkt zich tot de omlijsting, tot Augustus en

¹) T.a.p., blz. 20—25.

Tiberius, tot Herodes en Pilatus. De mysteriegod, die in andere mysteriediensten zijn taak bij de wereldschepping volvoert, wordt hier als Heiland der laatste dagen, die de nieuwe eeuw brengt, in de historie der menschheid ingeschakeld. Deze poging om geloof en geschiedenis nauw met elkander te verbinden, is typisch voor de wordende Kerk; zij getuigt van een realisme, een werkelijkheidsbesef, dat wij naar de idee hebben te begrijpen en te waardeeren, ook al is de uitvoering daarvan gebrekkig geweest. Door tegenover de *mythe* van de Gnosis *historie* te stellen, voerde de Kerk antiketterische polemieken en accommodeerde zich aan de eischen der menigte met bekrompen begrip, die meer aan feiten dan aan ideeën heeft; maar afgezien daarvan was het historiseerende geloof een vooruitgang vergeleken met het ahistorische, buitentijdelijke en bovenwereldlijke geloof aan een hemelschen Christus. Om den vollen zin van diens menschwording tot zijn recht te laten komen, was dit proces onvermijdelijk. Zou de evangelische waarheid niet in abstracte fantasieën verlopen, dan moest zij niet in het onbepaalde blijven steken, doch tot bepaaldheid komen, gefixeerd worden in ruimte en tijd. Boven dat positieve Kerkgeloof gaan wij *nu* evenzeer uit als boven de negatieve critiek daarop en vinden in redelijkheid iets van eigen geestelijk bezit terug, zoowel bij de rechtzinnigen als bij de ketteren.

De rationalistische opvatting van een Christus, die het Christendom zou hebben gesticht, moet plaats maken voor het historisch inzicht, dat het Christendom de Christusgestalte langzamerhand heeft uitgebeeld en in de evangelieverhalen aanschouwelijk voorgesteld. Clemens Alexandrinus¹⁾ zegt, dat de Zoon zich openbaart door zich voor de vijf zintuigen als vleeschdrager zichtbaar te maken; want juist de schare heeft noodig, van het zichtbare op te klimmen tot het geestelijke en eerst den vleeschgeworden Heiland te leeren kennen. Beter kan de noodzakelijkheid van de historiseering der mythe moeilijk in het licht worden gesteld²⁾.

Toen ik in het begin van mijn wetenschappelijke loop-

¹⁾ Stromateis VI V 34, 1. ²⁾ T.a.p., blz. 30 vv..

baan over Indische, meer speciaal Boeddhistische invloeden op de evangeliën schreef¹⁾, kwam ik tot de conclusie, dat de evangeliëschrijvers niet aan een bepaald werk, een Boeddhabiografie, trekken voor hun Jezusbeeld hebben ontleend, maar dat zij verstrooide elementen van het Boeddhalieven, die naar het Westen bij wijze van „migration of tales“ waren overgewaaid, bij de tekening van hun Heilandgestalte hebben gebruikt. Ik zou thans ten opzichte van den invloed der Heraklesmythe op de evangeliën niet verder durven gaan. Wel acht ik de overeenstemmingen tusschen Herakles en Christus talrijker en treffender; maar niets wettigt de hypothese van PFISTER dat een Heraklesbiografie als bron moet hebben gediend voor wat hij dan noemt het oudste evangelie. Voor de evangelisten en hun voorgangers was er juist in de Heraklestraditie, gelijk deze leefde onder de Heraklesgeloovigen en verspreid opgeteekend was in de literatuur, veel bruikbaar voor de uitbeelding van hun Heilandsgestalte. Juist deze halfgod had, toen het aardse leven van Christus om paedagogische en apologetische redenen nadere uitwerking eischte, het bijzondere voordeel boven andere heilandsgestalten, dat zijn leven reeds zoo vermenschelijkt en gehistoriseerd was als dat van geen anderen halfgod. Wat al aanstonds uit de werken van Hercules blijkt, die weliswaar oorspronkelijk aan den sterrenhemel gelocaliseerd gedacht moeten worden, maar in later tijd toch op aarde plaats hebben. Juist zooals de kruisiging van Christus — ziedaar een nieuwe parallel — in de antieke Gnostiek-Christelijke mythe aan het firmament geschied heet te zijn, doch in een geschiedkundige gebeurtenis nabij Jeruzalem is gemetamorfoseerd.

De vierde evangelist — GRILL²⁾ en LEIPOLDT³⁾ hebben dit treffend aangetoond, — heeft zijn Jezusgeschiedenis naar Dionysisch voorbeeld geteekend. ISIDORE LÉVY⁴⁾

¹⁾ *Indische Invloeden op oude Christelijke verhalen*. Leiden 1901. Duitse vertaling: *Indische Einflüsse auf evangelische Erzählungen*. Göttingen 1904; Zweite Aufl. 1909. ²⁾ *Untersuchungen über die Entstehung des vierten Evangeliums* 7, Tüb. 1923. ³⁾ In *Angelos* 1931, Beiheft 3, 1931. ⁴⁾ Is. LÉVY, *La légende de Pythagore de Grèce en Palestine*, Par. 1927.

maakte invloed van de Pythagoraslegende op het evangelieverhaal waarschijnlijk. Zoo brengen de heidenen, gelijk reeds de wijzen uit het Oosten in het evangelieverhaal, hun rijkste gaven aan om den Christus te verheerlijken. Voor het oog der verbeelding is ons in Hercules en in Christus, beiden de waarheid aanschouwelijk gemaakt, dat het eeuwig-goddelijke zich in onze natuurlijke menselijkheid openbaart, maar slechts in zooverre, als deze natuurlijkheid geen stand kan houden en te gronde moet gaan om op hooger niveau als geestelijke menselijkheid terug te keeren.

Het beste wat de Oudheid heeft voortgebracht, is in het Christendom bewaard gebleven. Rondom de gestalte van den Godszoon of Godmensch hebben zich ethisch en religieus belangrijke factoren van het Hellenisme, o.a. het Herculesbeeld, gekristalliseerd en aldus de geweldige synthese tot stand gebracht, die Christendom heet, en den waren mensch als vergoddelijkten mensch, den waren God als menschengeworden God beschouwt. Hier gaan Jood en Romein samen: de Jood is echter de Alexandrijnsche Jood Philo en de Romein is de gehelleniseerde Romein Seneca. De verbinding van den Logos der antieke wijsbegeerte met den Stoischen wijze bracht dan de levende gestalte, die men beiderzijds zocht.

De idee van de godmenschelijke persoonlijkheid is de genius van het Christendom geweest. Noch Seneca, noch Philo, noch het mysteriëngeloof, noch de Herculesmythe heeft ons de Jezusbeelden der evangeliën kunnen leveren. Maar *zonder* al deze antecedenten had men ze niet kunnen teekenen. Het Evangelie is de symbolische uitbeelding van de idee, dat de ware mensch de Godszoon is, die lijden en sterven moet om tot zijn heerlijkheid in te gaan, de idee van eenwording van God en wereld in den mensch, die aan zijn eindigheid afsterft om aldus oneindig te blijken.